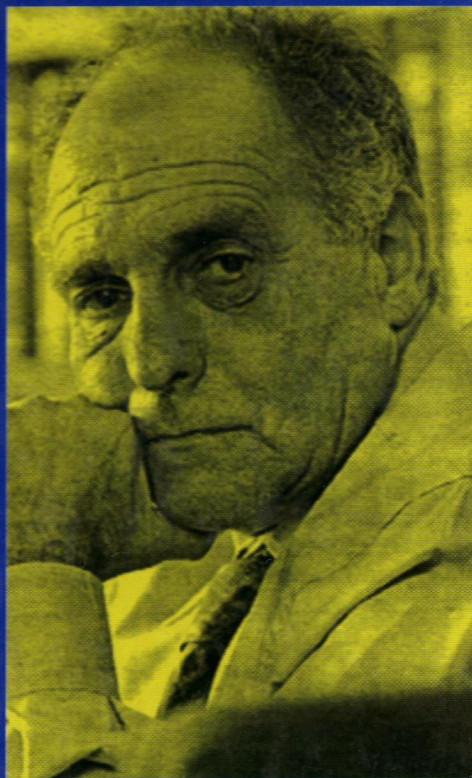
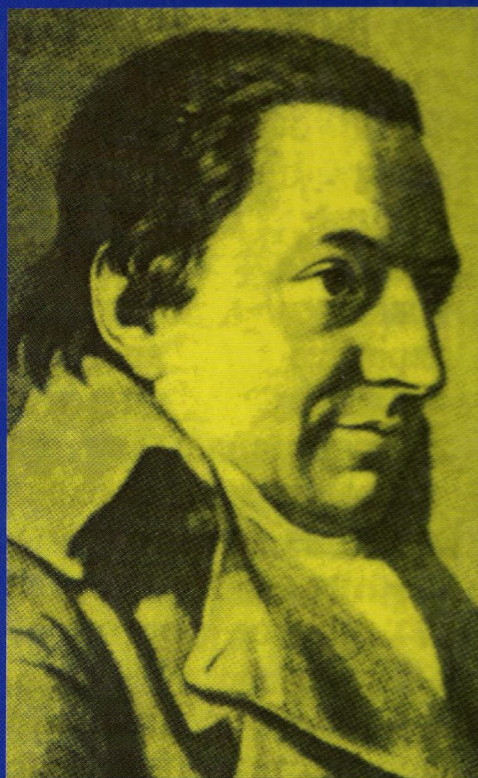

НАЦІОНАЛІЗМ

ТЕОРІЇ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ
ВІД ЙОГАНА ФІХТЕ ДО ЕРНЕСТА ҐЕЛНЕРА

АНТОЛОГІЯ

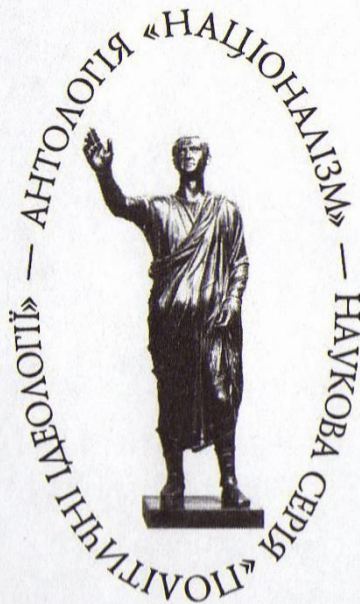
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ВЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

«СМОЛОСКІП»

Наукова серія
«ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ»

Редактор
Олег ПРОЦЕНКО

Серія «Політичні ідеології» репрезентує основні традиції політичної думки та відповідні політичні ідеології. Окремі видання, присвячені консерватизму, націоналізму, лібералізму та соціалізму, об'єднанні принципом утвердження різноманітності думок та ідеологічного плюралізму. Особливий наголос серії – діалог політичних ідеологій, який дозволяє не закладати жодної з життєво важливих цінностей (кожна з яких є центральною в тій чи іншій ідеології або традиції) та є важливою передумовою підтримки рівноваги таких цінностей у суспільстві. Мета проекту – сприяти формуванню та розвитку політичної культури в сучасній Україні.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ВЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

НАЦІОНАЛІЗМ

ТЕОРІЇ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ
ВІД ЙОГАНА ФІХТЕ ДО ЕРНЕСТА ГЕЛНЕРА

АНТОЛОГІЯ

2-ге видання (перероблене і доповнене)

Упорядники

Олег ПРОЦЕНКО

Інститут європейських досліджень

НАН України

Василь ЛІСОВИЙ

Інститут філософії ім. Григорія Сковороди

НАН України

Київ

«СМОЛОСКІП»

2006

МОВА І НАЦІОНАЛЬНА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ

Йоган Г. Гердер

I

Так само як увесь рід людський не міг лишитися одним табуном, не міг він зберегти й одну мову. Отже, утвердилися різні національні мови. У суто метафізичному розумінні не може бути однієї мови вже між чоловіком і жінкою, батьком і сином, дитиною і старою людиною. Наприклад, у мові деяких східних країн трапляються довгі і короткі голосні, літери, що означають усілякі придихові та горлові звуки, незначні й такі різноманітні відмінності звуків однакового органа, знаки нефонематичності й мовлення з усіма відмінностями, які так важко відтворювати на письмі: тон і наголос, посилення й послаблення його та сотня інших випадкових дрібниць в елементах мови; з другого боку, звернімо увагу на відмінність органів мови в протилежних статей, у молодості і в старості, а також на багато випадків і обставин, що змінюють будову цих органів навіть у двох однакових людей, на численні звички, що стають другою натурою, і т. д. Як рідко буває двоє людей з однаковою статурою і з однаковими рисами обличчя, так само рідко й дві мови, різні бодай за своїм акцентом, що постають з уст двох людей, бувають тільки однією мовою.

Кожен рід додаватиме до своєї мови домашнє й родинне звучання: це будуть за своєю вимовою різні говірки.

Клімат, повітря й вода, їжа й питво впливатимуть на органи мови і, звичайно, також на мову.

Традиція суспільства і могутня богиня звички скоро, як ведеться, утворять із характерних рис і відмінностей діалект. Філософське дослідження споріднених різновидів мовлення в східних країнах було б найкращим доказом правдивості цих тез.

Досі йшлося тільки про вимову. Але самі слова, зміст, душа мови – який безмежний терен відмінностей! Ми бачили, що в найдавніших мовах, мабуть, були абсолютні синоніми, і якщо з тих синонімів комусь цей, а комусь інший ставав звичнішим, більше відповідав його поглядам, повніше відтворював його питомі почуття, частіше траплявся на його життєвому шляху, сказати б, справляв на нього глибше враження, то з'являлися улюблені слова, власні слова, діалектизми, ідіоми.

Від когось пішло те слово й лишилося. А те завдяки трохи іншому поглядові на речі відхилилося від основного змісту; тут змінився з плином часу самий дух основного поняття, – отже, виникли зміни, свої форми у відмінюванні іменників та дієслів, наростки і приростки, зміщення, а також цілковита або часткова зміна значень – нова говірка! І все це, звичайно, як мова людини є для неї сутністю її душі.

Що живіша мова, що ближча вона до своїх джерел, а отже, переживас ще пору молодості й росту, то більше вона улягає змінам. Якщо вона існує лише в книжках, де її вивчають за правилами, якщо нею користуються не в живому спілкуванні, а лише в науці, де її застосовують у певних випадках і де вона означає певне число предметів, отже, де її словник укладений, граматика внормована, а сфера вживання зафіксована, – то така мова може ще лишитися в помітних своїх елементах незмінною, але й то тільки в помітних. Лише в бурхливому вільному житті, в царстві великого, могутнього творення, ще без формально запроваджених правил, ще без книжок та літер, без засвоєних шедеврів, така бідна й недовершена, що їй треба щодня збагачуватися, по-молодечому гнучка, ще здатна щодня відгукуватися на перший вияв уваги, на перше веління жаги й почуття, – *вона повинна змінюватися в кожному новому світі, який людина бачить, у кожному методі, за яким людина думає і на який зважає*. Єгипетські закони однаковості тут не можуть не викликати своєї протилежності.

Очевидно ж, уся земля створена для людського роду, а людський рід створений для всієї землі (не кажу: кожен мешканець землі, кожен народ через раптову, миттєву метаморфозу стає здатним жити в протилежному кліматі і таким чином у всіх кліматичних смугах світу, а весь людський рід на всій землі). Хоч де б ми озирнулися навколо, скрізь людина почуває себе вдома, як наземні тварини, споконвіку призначені для цієї місцевості. Вона тримається серед криги у Гренландії і печеться під прямовисним сонячним промінням у Гвінеї, вона на своїй землі й тоді, коли в Лапландії мчить на санях, запряжених оленями, і тоді, коли долає на спраглому верблюді арабську пустелю. У печері троглодитів і на верховині Кабілії, у курній юрті остяків і в золотому палаці могола – скрізь люди. Для них Землю вирівняно на полюсі й піднято на екваторі, для них вона кружляє так, а не інакше навколо Сонця, для них існують кліматичні смуги, пори року і зміни на Землі, – і, знову ж таки, самі вони існують для тих смуг, для тих пір року і земних змін. Отже, тут також видно закон природи: люди повинні жити всюди на землі, а кожен вид тварин повинен мати на ній лише свій край і вузький терен; *з'явиться мешканець цілої землі*. А коли так, то і *його мова буде мовою землі*. Нова в кожному новому світі; національна в кожній нації, – я не можу повторювати всі названі раніше підстави неминучої зміни, – мова стане Протеєм на круглій поверхні Землі...

Поділ родів на окремі нації відбувається не після нудних стосунків, що склалися з віддалення, переселення, нових зв'язків і т. д., як це виміряв на дозвіллі з циркулем у руці на географічній мапі байдужий філософ і як про це за тією самою міркою написано у великих книжках про спорідненість народів, де все виміряно, тільки правила, за якими вимірювали, хибні. Гляньмо на той живий, діяльний світ: там є рушійні сили, що дуже природно мають призвести до появи відмінностей у мові близьких народів, тільки ніхто не повинен накидати людині своєї улюбленої системи. Вона не лісова людина з роману *Руссо*, бо має мову. Вона не *Гоббсів* вовк, бо має мову свого роду. Але й, з іншого погляду, вона не якась там нетямуще ягня: адже вона може творити протилежну натуру, звичку і мову; *одне слово, підстава цієї відмінності таких близьких, малих народів у мові, способі думання й життя – обопільна родова та національна ненависть*.

Уже не кажучи про те, що людина за своєю природою схильна ганьбити й принижувати інших, двоє чи більше племен, як ми можемо собі уявити, знаючи їхній родо-

вий спосіб мислення, можуть швидко знайти причину до сварки. І призводить до неї не сама лише, якщо можна так сказати, потреба вдовольнити голод і спрагу, через яку, наприклад, сваряться за криницю та пасовисько два гурти пастухів і, звичайно, можуть сваритися часто в залежності від розташування країн світу; їхній вогонь запалює багато гарячіша іскра – суперництво, почуття честі, гордість за свій рід і за його краці, ніж у інших, риси. Ця любов до свого роду, коли вона спрямована в себе, зміцнює одностайність племені, а коли спрямована назовні, проти іншого роду, посилює чвари, родову ненависть; там багатьох іще міцніше з'єднує в одне, а тут із двох сусідів відразу робить ворогів. Підставою цієї ворожнечі й вічних воєн є в такому випадку більше шляхетна людська слабкість, ніж ганебні вади.

Оскільки людство на тому ступені освіти мало більше сили дії, ніж утіхи володіння, то й гордість за ту силу була більше в пошані, аніж нице величання майном, властиве пізнішій млявій добі. Але в ті часи бути гарною людиною й належати до гарного роду означало майже те саме, бо син, хоч би з якого боку до цього підходити, більше, ніж у нас, навчався від батька доброчесності й мужності та успадковував від нього ці риси, і взагалі весь рід за будь-яких обставин підтримував гарну людину. Отже, скоро стало звичним правило: *хто не з нами і не з наших, той не дорівнює нам!* Чужинець гірший за нас, він *варвар*. У цьому розумінні слово «варвар» було виявом зневаги: чужинець і одночасно людина нижчого походження, що не дорівнює нам розумом, чи мужністю, чи що там ще шанували в давні часи.

Правда, як слушно зауважує один англієць, коли йдеться лише про користь і про безпеку майна, то це ще не дає підстав для ненависті – ми мали б тихо радіти, що сусід не такий хоробрий, як ми. Тільки тому, що ця думка є лише думкою, і думкою обох сторін, які мають однакове родове почуття і однаково оцінюють одна одну, лунає заклик до війни. Це вже питання честі; воно будить гордість і мужність цілого роду – і з обох боків герої та патріоти! А оскільки причина війни стосується кожного, і кожен може зрозуміти і відчувати її, то національна ненависть увінчується в ненастанних, запеклих війнах, і тоді виникає синонім до того першого гасла: *хто не зі мною, той проти мене*. Варвар і зненавиджений! Чужинець, ворог! Як казали у сиву давнину римляни: *hostis**!

Безпосередньо за цим настав новий етап: цілковитий поділ і відокремлення. Хто хотів би мати щось спільне з таким ворогом, нікчемним варваром, що не знав родинних звичаїв, не пам'ятав свого походження, а найгірше знав мову. А мова ж, власне, була основною прикметою роду, тим, що пов'язувало сім'ю, знаряддя суду, героїчною піснею про звитяги батьків і їхнім голосом із могил. Отже, вона не могла бути однаковою, і, таким чином, те саме родинне почуття, що колись було створило мову, ставши національною ненавистю, часто спричинювало відмінність, цілковиту відмінність мови. *Він варвар, він говорить чужою мовою* – ще один, такий звичайний, синонім.

Хоч якою перевернутою здається етимологія цих слів, а проте історія всіх малих народів і мов переконливо доводить, що вона правдива; ступені цієї етимології також є тільки абстракціями, а не поділами в історії. Усі такі близькі носії різних мов є рівночасно найзапеклішими, найнепримиреннішими ворогами, і якраз не з хижості та зажерливості, бо вони здебільшого не грабують, а лише вбивають, руйнують і

* *Ворог (латин.).*

приносять жертви тіням своїх батьків. Тіні батьків є божищами і єдиними невидимими рушіями всієї тієї кривавої епопеї, як у Осіанових піснях. Це вони будять зі сну і збадьорюють провідника і їм він служить, недосипаючи ночей; це їхні імена провідникові сподвижники називають у присягах і піснях; це ними освячують катування полонених, і, навпаки, вони підтримують на силі катованих у їхніх передсмертних співах. Отже, увічнена родова ненависть є причиною їхніх воєн, їхнього такого ревнивого поділу на народи, які часто ледве чи дорівнюють бодай родам, і, дуже ймовірно, також причиною *цілковитої відмінності їхніх звичаїв і мов.*

Східна пам'ятка про поділ мов (яку я тут розглядаю лише як поетичний фрагмент до стародавньої, на рівні археології, історії народів) дуже поетичною розповіддю підтверджує те, що підтверджують своїм прикладом так багато націй усіх частин світу. Мови змінюються не поступово, через міграцію, як пояснює філософ; народи об'єдналися, каже та поема, на велику справу; потім голови їм затуманило, зчинився заколот, усі заговорили різними мовами, кинули працю й поділилися, – що то було, як не *раптовий спалах злості і чвар*, до яких така велика справа дає вдосталь підстав? Може, там прокинувся з якогось дріб'язкового приводу ображений родовий дух; зв'язок розпався, наміри зійшли нанівець, іскра розбрату спалахнула полум'ям, вони розбіглися, і це відбулося набагато швидше, аніж об'єднання задля задуманої спільної справи: вони порушили спільність свого походження, поділили свою мову. Так постали різні народи, і відтоді, каже пізніше повідомлення, ті руїни називають *мішаниною народів!*

Той, хто знає душу східних країн із їхніх дуже часто затемнених способів вислову і чудових епічних розповідей (я тут не хочу оминати задля теології розповіді вищого призначення), мабуть, не заперечить емпірично виснуваної головної тези: що причиною виникнення такої кількості мов стали розбіжності в поглядах на велику спільну мету, а не тільки міграція народів.

Це свідчення з Близького Сходу (на яке я, до того ж, хотів послатися лише як на поетичний твір) ставить, як бачимо, під сумнів те, що *велика кількість мов не може бути доказом проти природного й людського елемента в розвитку мови.* Подекуди через землетруси можуть, звичайно, поставати гори; та хіба з самого цього випливає, що ціла Земля з горами, річками та морями могла отримати свою форму з води? Тож, певна річ, саме тому на етимологів та етнографів накладено обов'язок бути обережними, щоб вони *не надто деспотично виводили походження мов з їхньої несхожості.* Племена можуть бути дуже близько споріднені, а проте мати підстави придушувати ту спорідненість зброєю. Дух таких малих народів дає для цього досить підстав.

II

Так само, як людський рід, мабуть, створив прогресивну цілість від початку до розбудованого господарства, він створив і всі мови, а з ними і всю ланку освіти.

Помітно дивний, характерний задум, що керує людиною: її душа звикла те, що вона бачить, завжди ставити в ряд із тим, що вона бачила, а отже, обмірковуючи його, вибудовувати *прогресивну сукупність усіх станів життя* – а разом із цим *удосконалювати мову.*

Помітно дивний, характерний задум, що керує *одним* людським родом: *завдяки тому, що батьки і діти набувають усе нових знань*, рід стає одним цілим, а отже,

кожного його члена сама природа впилає між двох інших, щоб сприймати їхній досвід та передавати їм свій, – і через це *вдосконалюється мова*.

Цей дивний задум поширюється також на все людство, і через це відбувається *вдосконалення у вищому розумінні*, що впливає просто з тих двох попередніх шляхів удосконалення.

Кожен індивід є людиною, а тому він подумки оглядає свій пройдений шлях у житті. Кожен індивід є сином або дочкою, кожен навчався, щоб здобути освіту, а тому завжди зарані отримував частку зі скарбниці думок своїх предків і по-своєму передавав їх далі – отже, з певного погляду немає жодної думки, жодного винаходу, жодного вдосконалення, якого б не передавали далі, майже до нескінченності. Так само як я не можу нічого вчинити й нічого думати, що, природно, не подіяло б на всю неосяжність мого буття, так ані я, ані будь-яке інше створіння мого виду також не може не діяти разом із кожним іншим створінням на весь вид і на все тривання цілого виду. Кожне здійснює більшу чи меншу хвилю, кожне змінює стан окремої душі, а разом із тим сукупність цих станів, кожне завше діє на іншого, а також міняє щось у ньому – перша думка в першій людській душі пов'язана з останньою думкою в останній людській душі.

Якби людині мова була така властива від народження, як бджолам уміння будувати стільники на мед, *то ця найбільша, найвеличніша будівля враз розсипалася б у друзки!* Кожен прихопив би собі у світ трохи мови, але ж приносити-у-світ для розуму означає не що інше, як негайно винайти її собі – яка сумна доля чекала б кожную людину! Кожен винаходить свої рудименти, помирає з ними й забирає їх у могилу, як бджола своє мистецтво будівництва; приходять нащадок, мордується над тими самими завданнями, досягає таких самих чи інших успіхів, помирає – і так триває без кінця-краю. Як бачимо, задум, що годиться для тварин, які нічого не винаходять, не може годитися для істот, що мусять винаходити, або він стає бездумним задумом! Якщо кожен винаходить тільки для себе, то марні зусилля подвоюються без кінця, а розум-винахідник утрачає свою найкращу здатність – рости.

Нащо мені було б тихо стояти десь у ряду, дотримуючись того задуму, не приєднатися й собі до спільної мови? Я з'явився на світ, щоб відразу ж піти в науку до своєї родини, як і мій батько, і перший син першого предка, і так само, як я поширюю свої думки серед тих, хто мене оточує, і серед своїх наступників, поширював їх і мій батько, і його перший предок, і перший з усіх предків. Ряд продовжується, і тільки один, перший у ньому, стояв тихо: ми ж усі – його сини, від нього починається рід, навчання, мова. Він почав винаходити, ми всі йшли його слідами – винаходили, творили і псували. Жодна думка в людській душі не пропала; але й ніколи вдосконалення роду не стало враз останнім, як у тварин: внаслідок загального розвитку економіки воно ніколи не припинялося, завжди було в поступі; немає нічого винайденого назавжди, як побудова стільників, а все перебуває в процесі постійного винайдення, в процесі дії, у прагненні до ще більшого вдосконалення. З цього погляду – яка ж велика стане мова! *Скарбниця* людської думки, до якої кожен по-своєму щось дає! *Сума діяльності всіх людських душ*.

У загальному цей закон природи очевидний: *мова виникає і розвивається разом із родом людським*; у цьому законі я перераховую тільки основні види її розвитку, що мають різні виміри.

I. Хоч кожна людина має всі ті здібності, що й цілий рід, а кожна нація – ті, що всі нації, все ж таки правда й те, що громада винаходить більше, ніж одна людина, а цілий рід людський більше, ніж окремий народ; і залежить це не просто від кількості голів, а від багато ширших і тісніших зв'язків. Можна було б подумати, що, наприклад, усамітнена людина без нагальних потреб, із добре влаштованим побутом більше додає свого до мови, що дозвілля спонукає її випробовувати свою духовну потугу, а отже, весь час придумувати щось нове і т. д.; звичайно ж, виходить навпаки. Без товариства вона завжди так чи інакше дичавітиме і швидко ослабне в бездіяльності, якщо тільки не зверне свою увагу на задоволення найнеобхідніших потреб. Вона завжди як та квітка, що, відірвана від свого кореня, зламана від свого стебла, лежить і в'яне. Введіть її в товариство, накиньте їй багато потреб, і вона дбатиме про себе та про інших! Можна подумати, що через цей новий тягар вона не матиме волі для прагнення піднятися вгору, а через новий клопіт не матиме вже часу винаходити, – якраз навпаки. Задоволення потреб вимагає від неї зусиль, клопіт пробуджує в неї енергію, її душа, не маючи часу на відпочинок, постійно перебуває в русі; вона тим більше зробить, чим більшим дивом буде вже саме те, що вона робить це. *Отже, подальший розвиток мови від окремої людини до члена родини відбувається тоді, коли між ними вже існують дуже тісні стосунки.* Не рахуючи всього іншого, як же мало винайшов би самітник на своєму відлюдному острові, хай би то навіть був філософ мови! І наскільки більшим і вагомим був доробок прабатька, члена родини: *отже, природа вибрала цей шлях удосконалення мови.*

II. Гадають, що окреме, замкнене плем'я у спокої і на дозвіллі може дужче вдосконалити свою мову, ніж бувши розсіяним, провадячи війну з іншим плем'ям і т. д.; анітрохи. Чим більше воно буде звернене проти інших, тим стане згуртованішим, дужче триматиметься свого коріння, складатиме пісні про діла своїх предків, робитиме їх своїми гаслами, вічними пам'ятками, з тим більшим патріотичним почуттям, у тим більшій чистоті зберігатиме цю пам'ятку мови, – і тим інтенсивніше відбуватиметься вдосконалення мови як *говірки предків – тому природа вибрала цей шлях удосконалення мови.*

III. Але з часом це плем'я, вирісши в невелику націю, осідає на своєму терені. Воно має певне коло потреб, а також мову, що обслуговує ті потреби. Далі воно не йде, як ми бачимо в усіх малих, так званих варварських націях. Відгороджене зі своїми потребами від інших народів, воно може сторіччями перебувати в дивовижному невігластві, як ті острови, що не знають вогню, і так багато інших народів, зовсім темних у мистецтві механіки. Наче ті люди сліпі й не бачать, що перед ними лежить. А тому інші народи кажуть на таких, що вони дурні варвари, не гідні називатися людьми; а ми ж усі не дуже й давно були такими самими варварами і свої знання отримували тільки від інших народів. І тому так багато філософів кричать, що їхню дурість годі збагнути, а проте, порівнявши їхній спосіб ведення господарства в цілому з нашим, її збагнути легше, ніж будь-що!

Тут природа з'єднала ще одну ланку: *народ передає свій духовний набуток іншому народові.* Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтва, науки, культура і мова – *це найкращий спосіб удосконалення їх, який вибрала природа.*

Ми, німці, ще спокійно жили б собі у своїх лісах, як американці, або навпаки, провадили б там запеклі війни і були б героями, якби на нас так близько не накочувалися хвилі чужої культури і навально впродовж цілих сторіч не змушували нас ужи-

вати заходів. Так римлянин узяв свою культуру з Греції, грек отримав кельтську; граматики греків змогла стати краща за близькосхідну, бо вона була дочірня, римська граматики дужче перейнята філософським духом, ніж грецька; французька – дужче, ніж римська, – хіба карлик на плечах у велетня не вищий завжди за самого велетня?

Тепер зразу видно, яка це омана – доводити, що мова походить від Бога, бо в ній є лад і краса. Лад і краса в ній є, але коли, як і звідки вони взялися? Чи ця мова, якою так захоплюються, – первісна мова, чи вже дитина цілого ряду сторіч і багатьох націй? Гляньмо: над цією великою будівлею працювали нації, частини світу й епохи, і тому та бідна хижа не може бути початком будівельного мистецтва? Тому треба, щоб людей зразу вчив будувати такий палац Бог, бо люди самі його не могли б збудувати, – який висновок! І взагалі, який висновок: я не зовсім розумію, нащо цей великий міст між двома горами – отже, його побудував диявол! Треба бути неабияким сміливцем або невігласом, щоб заперечувати, що мова протягом усіх епох, усіх суспільних змін розвивається разом із розвитком роду людського: про це свідчить історія і поезія, ораторське мистецтво і граматики, ба навіть якщо не все це, то розум. Отже, вона вічно вдосконалювалася так, і ніколи не було початку її вдосконалення, бо мову завжди вдосконалювали люди; таким чином, розум не міг розвиватися без неї, а вона без розуму, – і раптом її початок інакший? І то інакший без сенсу і причин, як ми вже показали спочатку? В усіх випадках гіпотеза божистого походження мови – безглуздя в гарній оболонці!..

Гіпотеза про вище походження мови нічого не дає, навпаки, вона дуже шкідлива. Вона перекреслює всю діяльність людської душі, нічого не пояснює і робить усе, психологію і всі науки, нез'ясовними, – бо ж виходить, що людина разом із мовою отримала всі зародки знань від Бога? Отже, не отримала нічого з людської душі? Отже, початок усіх мистецтв, науки і знання завжди незбагненний? Теза про людське походження мови *не ступить кроку без того, щоб не озирнутися на всі боки*, шукаючи доказів, без ґрунтовних пояснень, узятих з усіх галузей філософії та з усіх категорій і способів вислову мови. Деякі з них автор навів тут і може навести їх безліч.

Який би він був радий, коли б цією статтею витіснив гіпотезу, що, хоч би з якого боку на неї поглянути, тільки зводить на манівці людський дух та принижує його, і то вже віддавна. Саме тому він переступив через заборону академії і не подав жодної гіпотези: бо що б то було, якби одна гіпотеза врівноважувала іншу? І як звичайно трактують те, що має форму гіпотези, – як філософський роман *Руссо, Кондильяка та інших?* Він волів зібрати *переконливі відомості про душу людини, про організацію людського життя, будову всіх давніх та примітивних мов і про весь побут людського роду* й довести свою тезу, як можна довести найочевиднішу філософську правду. Отже, він сподівається, що, не послухавшись академії, досягне більшого, аніж досяг би, послухавши її.